

Інтелектуальна міграція в Україні у контексті міжнародної наукової співпраці

І. МАЙДАНІК,
кандидат соціологічних наук
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

У статті досліджуються питання інтелектуальної міграції українців. Приділено увагу вивченню динаміки еміграції кандидатів та докторів наук за кордон протягом років незалежності. Розглядається стан міжнародної наукової співпраці в регіональному та галузевому розрізах.

В статье исследуются вопросы интеллектуальной миграции украинцев. Уделяется внимание изучению динамики эмиграции кандидатов и докторов наук за рубеж на протяжении годов независимости. Рассматривается состояние международного научного сотрудничества в региональном и отраслевом измерениях.

In the article questions of intellectual migration of Ukrainian citizens are investigated. The attention is paid to studying of emigration dynamics of candidates and doctors of sciences during years of independence. The condition of the international scientific cooperation in regional and branch measurements is considered.

Ключові слова: міграція, міжнародна міграція, інтелектуальна міграція, міжнародна наукова співпраця.

Постановка проблеми. Глобалізаційні тенденції, євроінтеграційні процеси позначаються на різних аспектах функціонування та розвитку українського суспільства. Наша держава у світовій міграційній системі є країною походження, транзиту та прибуття мігрантів. Однак якщо у загальній структурі міграційних потоків виокремити лише інтелектуальних мігрантів, то тут, на жаль, Україна включається у міждержавні міграції переважно лише як країна-донор високоосвічених та кваліфікованих кадрів. Такі процеси роблять проблеми, пов'язані з інтелектуальною міграцією, надзвичайно актуальними, а їх вирішення — нагальною потребою сучасного суспільства. У ситуації, коли демографічна криза є незаперечною, а вихід з неї, навіть за найсприятливіших умов, супроводжуватиметься природним зменшенням чисельності населення, все більшого значення набувають його якісні характеристики, серед яких рівень освіти посідає одне з чільних місць.

Процеси інтелектуальної міграції розглядаються вітчизняною наукою переважно відокремлено від інших видів міграцій, тому з поля зору дослідників випадають деякі суттєві риси цих процесів.

Метою статті є розкриття взаємозв'язків інтелектуальної міграції із загальними міграційними процесами, а також оцінка сучасного стану міжнародної наукової співпраці в Україні, що розглядається у цій публікації як прояв явища «циркуляції ідей та їх носіїв».

Виклад основного матеріалу. Тема інтелектуальної міграції набула особливого поширення на постра-

дянському просторі і в Україні зокрема в 90-х рр., коли набрали обертів еміграційні процеси. Еміграційні настрої поширились і серед науковців зі ступенем. З часу здобуття незалежності (1991–2008 рр.) Україну залишило 626 докторів наук. Облік кандидатів наук, які виїхали за кордон, ведеться українськими статистичними відомствами, починаючи з 1996 р. Протягом останніх 13 років (1996–2008 рр.) 1212 вітчизняних кандидатів наук змінили країну проживання. В наукових публікаціях середини 90-х, присвячених еміграції вчених, висловлюється занепокоєння з приводу майбутнього розвитку української (і пострадянської, оскільки це явище було притаманне й іншим країнам колишнього СРСР) науки. Однак слід зауважити, що незважаючи на виїзд за кордон багатьох українських вчених із науковим ступенем, чисельність докторів та кандидатів наук, які зайняті в економіці України, майже постійно (за виключенням декількох років) зростала. Лише у 1999–2000 рр. спостерігалось деяке скорочення чисельності кандидатів наук, зайнятих в українській економіці: у 1999 р. — на 156 осіб (або на 0,3% загальної чисельності цієї групи за попередній рік), а у 2000 р. — на 806 осіб (1,4%). При цьому чисельність кандидатів наук, які у згадані роки залишили Україну, становила 229 осіб, тобто у 4,2 разу менше, ніж загальне скорочення чисельності наукових кадрів зі ступенем кандидата наук у наукомістких сферах економічної діяльності.

Стосовно чисельності докторів наук простежується аналогічна тенденція. У 1999 р., чисельність докторів наук зменшилась на 213 осіб (або на 2%), порів-

няно з 1998 р., а 32 доктори наук залишили Україну, тоді як у 1994 р., коли зафіксовано пік вибуття докторів наук за кордон, чисельність науковців з докторським ступенем, які зайняті в українській економіці, лише зроста.

Отже, виїзд вітчизняних докторів та кандидатів наук за кордон не мав суттєвого негативного впливу на чисельність зайнятих в економіці України науковців відповідних рівнів кваліфікації. Звичайно, аналіз будь-яких процесів та явищ не можна обмежувати вивченням їх кількісних характеристик, необхідно звертати увагу на їх якісні параметри, особливо це стосується науки, де значення ідеї важко переоцінити. Звісно, якщо брати до уваги селективність міграцій, можна припустити, що за кордон виїхали найбільш талановиті та обдаровані науковці, однак швидше за все ця думка не відповідає дійсності, тому що найталановитіші науковці — це не завжди найбільш пристосовані до практичного життя люди, які можуть з легкістю адаптуватися до нового оточення в іншій країні, відрізняються хорошим здоров'ям задля пристосування до іншого клімату, психологічною гнучкістю тощо.

В цій статті використовуються переважно статистичні дані, що не дозволяють робити висновки про вплив еміграції науковців на якісні характеристики української науки. Для вирішення цієї задачі плідним видається експертне опитування науковців з приводу того, який вплив справила еміграція вчених на розвиток певного напрямку науки. Поодинокі виїзди науковців певного профілю за кордон не здатні знищити потенціал цієї науки, натомість втрата науковців певної школи у повному складі неминуче призведе до руйнівних наслідків, як у випадку з німецькими фізиками-теоретиками, які в 1934–1936 рр. були змушені масово виїхати з нацистської Німеччини до США. У Сполучених

Штатах досі існує низка шкіл теоретичної фізики, ядро яких становлять послідовники вчених-емігрантів з Німеччини. Сама ж Німеччина так і не змогла відновити свої позиції у галузі фундаментальної фізики, які мала на початку минулого століття¹.

Ретроспективний аналіз еміграції кандидатів та докторів наук показує, що тенденції розвитку цих процесів подібні до тих, що характерні для еміграції громадян України загалом. Так, найбільша кількість докторів наук, які виїхали за кордон зафіксована у 1994 р., коли спостерігався пік загальних еміграційних процесів; у наступному році відбулося стрімке зниження виїздів за кордон представників обох контингентів. Перший рік другої половини 90-х характеризувався збільшенням чисельності емігрантів з докторським ступенем майже до рівня 1994 р., натомість загальна кількість виїздів українських громадян за кордон зі зміною місця проживання знизилася. Подальше зменшення чисельності українських емігрантів (з докторським ступенем та без нього) відбувалося інтенсивніше наприкінці минулого століття. А в нинішньому столітті чисельність емігрантів стабілізувалась на доволі низькому, порівняно з 90-ми роками, рівні (рис. 1).

Картина міграційної поведінки кандидатів наук, порівняно із загальними еміграційними потоками, відрізняється деякою активізацією виїздів за кордон власників кандидатського ступеня у 1999–2001 рр. Загальна чисельність громадян України, які залишили Батьківщину протягом цього періоду, продовжувала зменшуватись, хоч і набагато меншими темпами, ніж до цього (1996–1999 рр.) та після цього (2002–2004 рр.) (рис. 2).

Щорічне зменшення масштабів еміграції кандидатів та докторів наук за кордон можна пояснити вичерпанням еміграційного потенціалу науковців, які здобули

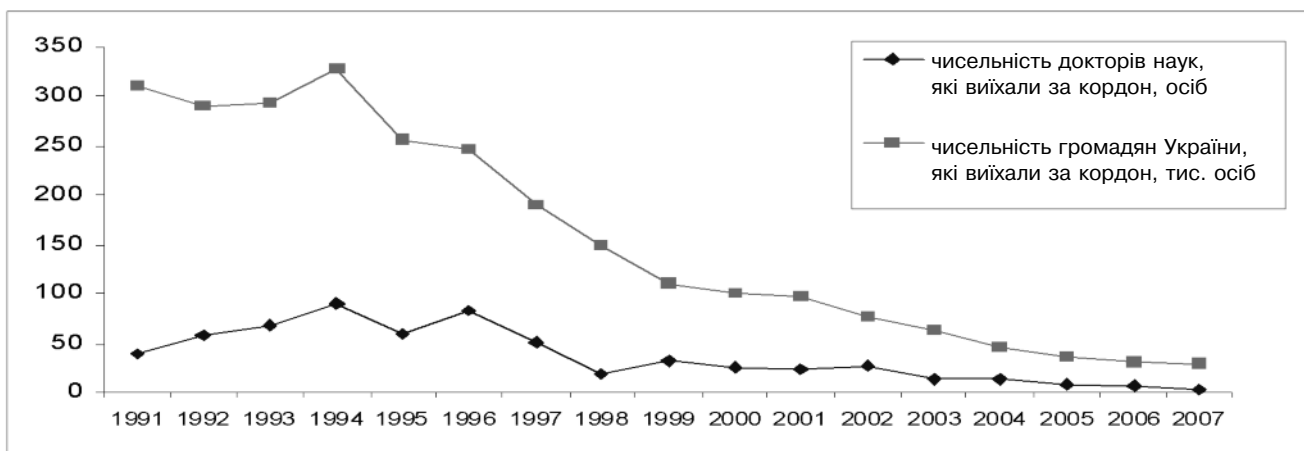

Рис. 1. Чисельність громадян України, зокрема докторів наук, які виїхали за кордон протягом 1991–2007 рр.

¹ Пуригіна О. Г., Сардак С. Е. Міжнародна міграція: навч. посіб. / О. Г. Пуригіна, С. Е. Сардак. — К.: ВЦ «Академія», 2007. — 312 с.

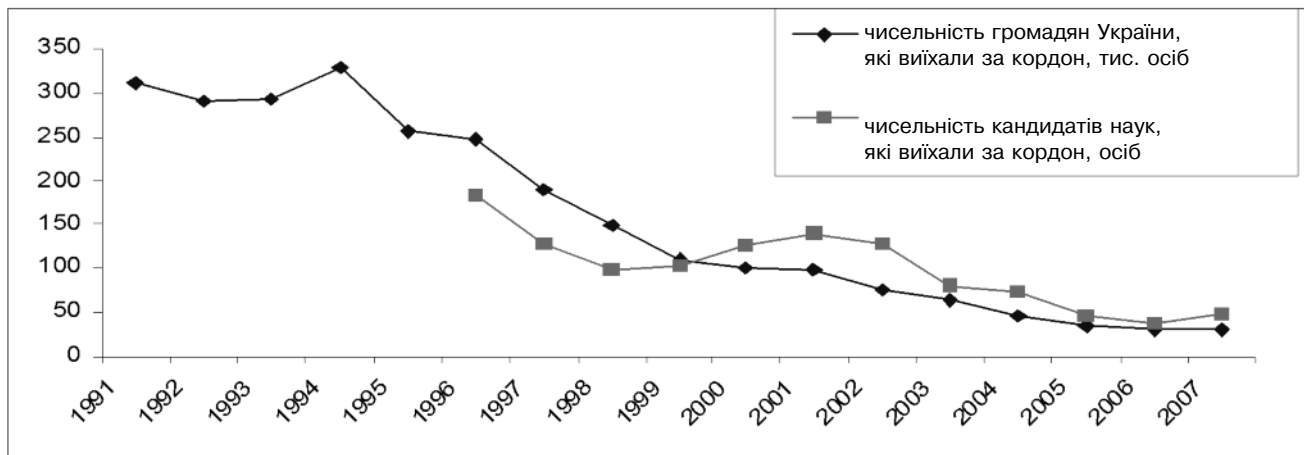

Рис. 2. Чисельність громадян України, які виїхали за кордон протягом 1991–2007 рр., та чисельність кандидатів наук, які виїхали за кордон протягом 1996–2007 рр.

ступінь у радянські часи та у перші роки незалежності. Протягом останніх років статус науки та наукової діяльності не зазнає таких кардинальних змін, як 10–15 років тому, що робить прогнозованими основні параметри зайнятості в науці, тому потенційні науковці при виборі виду діяльності доцільно обізнані про перспективи зайнятості у цій сфері. Останнім часом з'явилися можливості здобуття громадянами України наукового ступеня за кордоном, тому для тих, хто бажає займатися наукою, але хоче це робити поза межами нашої країни, набагато краще скористатися такою можливістю, ніж спочатку витратити час та зусилля на захист в Україні, а потім за кордоном вирішувати питання щодо відповідності українських та закордонних наукових ступенів.

Незважаючи на те, що імміграційна політика багатьох розвинувих країн світу ґрунтується на принципі «приваблення чужого інтелекту»², все ж нині деякі університети США та ЄС, де студенти з Центральної та Східної Європи можуть отримати ступінь магістра, висувають вимогу, що після завершення навчання вони мають на деякий час повернутися на батьківщину. Щоправда, не відомо, за допомогою яких механізмів ця вимога впроваджується у життя, можливо, вона залишається номінальною або її виконання залежить від особистого бажання іноземного студента повернутися на батьківщину.

Протягом більш ніж 40 років у роботах світових та вітчизняних науковців при вивченні процесів міжнародної інтелектуальної міграції використовували поняття «відтоку умів». Однак нині процеси інтелектуальної міграції розгортаються за більшою кількістю сценаріїв, аніж просто переїзд носіїв інтелектуально-

го потенціалу певної країни за кордон, тому у науковий обіг входять поняття «обміну умів», «циркуляції умів» або навіть «збагачення умів». Ці поняття використовують для позначення процесів інтелектуальної міграції, що не носять постійного характеру. Наприклад, після закінчення навчання у США тільки 23% іммігрантів з Південної Кореї і 28% з Тайваню бажають залишитися працювати в цій країні, решта — повертаються на батьківщину, що позитивно впливає на науковий потенціал цих країн³. Участь науковців у міжнародних симпозиумах, конференціях, семінарах, стажуваннях тощо (не зважаючи на те, що перебування за кордоном протягом декількох днів чи тижнів не можна назвати безпосередньо міграцією) швидше за все також можна відносити до проявів «циркуляції умів», оскільки участь у таких заходах сприяє підвищенню професійного та світоглядного рівня науковця. Також залучення до міжнародних проектів позитивно впливає на статус науки, показуючи, що вітчизняні наукові працівники проводять свої дослідження на рівні міжнародних стандартів і отримують визнання за кордоном.

Працівники наукових та освітніх установ України розвивають різноманітні форми міжнародної співпраці: від проведення міжнародних конференцій та семінарів до викладацької роботи за кордоном. За даними Держкомстату, у 2007 р. наукові працівники виїжджали за межі України з метою стажування, навчання, підвищення кваліфікації для викладацької роботи або для проведення наукових досліджень 10 983 рази. Найактивніше у подібних поїздках задіяні науковці, які працюють у галузі технічних наук (37,7% всіх виїздів припадає на цю сферу), обробки металів, виробництва ма-

²Троян В. Українські вчені за кордоном: «відплив умів» чи збагачення? / В. Троян // Всесвіт. — 2003. — № 3–4. — С. 131–135.

³Там же.

шин та устаткування (15,2%), фізико-математичних наук (13,1%), а також організацій, що мають багатогалузевий профіль (20,9%), тоді як найменшу кількість подібних поїздок здійснили працівники організацій у сфері національної безпеки, а також фармацевтичної та воєнної наук.

У процесі провадження своєї наукової діяльності найчастіше випадає можливість поїхати за кордон на стажування, навчання чи задля підвищення кваліфікації киянам. У 2007 р. 26% виїздів наукових працівників за кордон із вищезазначеною метою припадало на мешканців столичного регіону, 16,6% — на науковців Харківщини, 15% — Львівщини. Перевага киян спостерігається і серед науковців, які у 2007 р. виїздили за кордон задля провадження викладацької діяльності: 22,5% подібних випадків припадає на працівників науки, які мешкають у столиці; на науковців Львівщини — 14,9%; Харківської області — 13%. А от працівники наукових та освітніх установ Кіровоградської, Хмельницької та Чернігівської областей у 2007 р. не мали можливості чи бажання урізноманітнити свою діяльність викладанням за кордоном, тому працювали на теренах лише вітчизняної освітньої та наукової сфер.

Українські науковці надають перевагу здебільшого нетривалим поїздкам за кордон у межах міжнародної співпраці. Так, у 2007 р. учасники 90% подібних виїздів повернулися на Батьківщину менш, ніж за три місяці. Отже, це жодним чином не заважає їм провадити якісну наукову діяльність на Батьківщині, оскільки вони виключаються з української наукової сфери ненадовго, а за допомогою сучасних інформаційних систем можуть підтримувати ділові контакти з колегами, які на цей час працюють в Україні.

Участь вітчизняних науковців у міжнародних конференціях, семінарах за кордоном сприяє підвищенню соціального статусу та авторитету української науки. У 2007 р. наукові працівники з України взяли безпосередню участь у подібних зібраннях 10 645 разів, що дещо менше (на 2,7%), ніж попереднього 2006 р. Так само, як і в інших видах міжнародної співпраці, тут найактивніше задіяні кияни (36,2%), наукові працівники Харківської (14%), Львівської (8,9%) областей, підвищеними є частки представників наукової спільноти Донецької (5,9%) та Одеської (4,7%) областей.

Проведення наукових досліджень за кордоном є найбільш поширеним різновидом міжнародної наукової співпраці, що практикується українськими вченими. У більшості випадків до інших країн з цією метою вирушають представники точних наук. За даними Держкомстату, у 2007 р. 49,3% таких поїздок здійснили дослідники у галузі технічних наук; 23,1% — фахівці з обробки металів, виробництва машин та устаткування; 16,3% — фізики та математики. Представництво вчених-гуманітаріїв у цьому виді співпраці є досить нечисленним. Серед представників гуманітарних дисциплін найактивніше до проведення досліджень за

кордоном у 2007 р. долучалися працівники педагогічних наук, але навіть їх частка у загальній чисельності учасників закордонних наукових досліджень була доволі скромною — 2,4%.

Наші співвітчизники залучаються також і до викладацької роботи за кордоном. Однак викладання у зарубіжних ВНЗ є одним із найменш поширених серед українських науковців різновидів міжнародної співпраці. Так, у 2007 р. до такої діяльності вдалося 570 осіб (для порівняння зазначимо, що того ж року на стажування, навчання або підвищення кваліфікації за кордон виїздило 3914 наукових працівників, а для проведення досліджень — 6499).

Найбільшим попитом у зарубіжних ВНЗ користується викладацька діяльність науковців технічної галузі (у 2007 р. 27% виїздів українських науковців за кордон з цією метою здійснили представники технічних наук). Серед спеціалістів гуманітарного спрямування, які викладали у 2007 р. за кордоном, переважна більшість — фахівці з педагогічних наук (14,6% загальної чисельності виїздів). Своїми теоретичними та практичними знаннями ділилися із зарубіжними студентами також працівники сільськогосподарської наукової галузі (12%), фізико-математичних (9,3%) та загальнотехнічних (8,9%) наук.

До викладання у навчальних закладах інших країн найактивніше залучаються представники тих регіонів, що є лідерами за представництвом в інших видах міжнародної наукової співпраці, а саме: Київ (22,5%), Львівська (14,9%) та Харківська (13%) області. Стосовно розподілу виїздів наукових працівників для викладання за підпорядкованістю, то тут цілком логічно спостерігається суттєва перевага (71,6% у 2007 р.) працівників вищих навчальних закладів; у 19,5% випадків свою викладацьку майстерність за кордоном реалізовували дослідники з Національної академії наук України.

Для тих науковців, які не мають змоги долучитися до участі у міжнародних конференціях, семінарах, круглих столах та інших подібних заходах за кордоном, існують можливості ознайомитися з результатами наукової діяльності зарубіжних колег і зав'язати наукові контакти з ними на території України. Кількість наукових заходів міждержавного рівня, проведених українськими установами та організаціями, поступово зростає: у 2000 р. відбулася 1031 така подія, у 2004 р. — 1636, а у 2007 р. — 1852. Найбільшу активність у цьому напрямі діяльності Держкомстат зафіксував серед наукових організацій та установ Київського регіону, а також Харківської, Дніпропетровської, Львівської областей та Криму.

Міжнародна співпраця наукових організацій може виражатися не лише в обміні науковими результатами та ідеями, а також і в більш прагматичних сферах, як, наприклад, фінансова підтримка певних проектів. Кількість грантів, отриманих вітчизняними вченими

на проведення наукової роботи від міжнародних фондів, за даними української статистики, зростає: у 2000 р. — 1138 одиниць, у 2004 р. — 1427, а у 2007 р. — 1674. У таких умовах засмучувати вітчизняних дослідників може лише той факт, що це зростання відбувається повільнішими темпами, ніж хотілося б. Серед отримувачів міжнародних грантів найбільше науковців-кіян (35% грантів отримали у 2007 р. вчені зі столиці); дослідники з Харківської, Львівської, Одеської, Донецької областей та Криму також активно співпрацюють з міжнародними фондами.

Регіональна специфіка співпраці з міжнародними фондами виявляється не лише у кількості грантів, отриманих науковцями певної адміністративно-територіальної одиниці, а також і у складі дослідницьких груп, що працюють над виконанням проектів, фінансованих цими фондами. Так, за даними 2007 р. 63% грантів, що їх отримали дослідники зі столиці, були колективними, натомість науковці Харківщини у 55% випадків співпрацювали з міжнародними фондами, отримавши індивідуальні гранти. Аналогічна ситуація спостерігається також і в Одеській, Донецькій областях та

Криму, де частка індивідуальних грантів складала відповідно 82, 68 та 71%.

Висновки. Процеси інтелектуальної міграції в Україні розгортаються за декількома сценаріями. Еміграція докторів та кандидатів наук за кордон на постійне місце проживання все ще триває, однак інтенсивність цих процесів нині є набагато нижчою, аніж у попередньому десятилітті. Натомість розвиваються різноманітні форми міжнародної наукової співпраці, які не супроводжуються еміграцією науковців зі ступенем. Українські вчені беруть участь у стажуваннях за кордоном, навчаються у зарубіжних установах, займаються викладацькою діяльністю у навчальних закладах інших країн, долучаються до іноземних дослідницьких колективів тощо. Вітчизняні дослідники спілкуються зі своїми закордонними колегами у межах міжнародних конференцій, семінарів та круглих столів, що проходять як в Україні, так і за її межами. Подальше розширення форм міжнародної наукової співпраці, залучення до неї більшої кількості талановитих дослідників сприятиме створенню позитивного іміджу української науки.

Передплачуйте, читайте науково-економічний та суспільно-політичний журнал

Часопис розрахований на тих, хто цікавиться проблемами праці, соціально-трудоких відносин, ринкових перетворень тощо.

Періодичність виходу — 8 номерів на рік.

Повідомляємо, що оформити передплату можна в будь-якому поштовому відділенні або пункті передплати

**Україна:
Аспекти праці
Індекс — 74541**

Вартість передплати на журнал «Україна: аспекти праці» на 2009 р.:
на півроку — 37 грн 00 коп.
на квартал — 18 грн 48 коп.